অধ্যায় ৮ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি ঃ সাধাৰণ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ যাজ্ঞৱল্ক্য

- ৮.৩.১ মনু আৰু যাজ্ঞৱল্ক্য
- ৮.৩.২ কেটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু যাজ্ঞৱল্ক্য

৮.৪ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি

- ৮.৪.১ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ বিষয়বস্তু
- ৮.৪.২ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনাকাল
- ৮.৪.৩ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ সংকলন
- ৮.৪.৪ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ টীকা

৮.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৬ অধিক জানিবলৈ

৮.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৮.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্ৰাচীন ভাৰতীয় স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- স্মৃতিকাৰ হিচাপে যাজ্ঞৱল্ক্যৰ সৈতে পৰিচয় হ'ব পাৰিব
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ বিষয়বস্তুৰ লগত চিনাকি হ'ব পাৰিব
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনাৰ সময় অবগত হ'ব পাৰিব
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ টীকাকাৰৰ লগত চিনাকি হ'ব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

প্ৰাচীন ভাৰতীয় বেদাদি সাহিত্যসমূহৰ ভিতৰত স্মৃতি সাহিত্য হৈছে এক অনুপম গ্ৰন্থ। বেদানুসাৰী জীৱন ধাৰাৰ উৎস হৈছে বেদাৰ্থস্মৰণ। যিবোৰ গ্ৰন্থত বৈদিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ স্মৰণ কৰি লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে, সেই গ্ৰন্থসমূহকে 'স্মৃতিশাস্ত্ৰ' বুলি কোৱা হয়। স্মৃতি হৈছে এক প্ৰকাৰৰ ব্যৱস্থা-শাস্ত্ৰ। এনেদৰে পোৱা যায় যে, প্ৰথমতে মনু, যাজ্ঞৱল্ক্য আদি ঋষিসমূহে ব্যৱস্থাবোৰ মুখেৰে তেওঁলোকৰ শিষ্যসমূহক শিকাইছিল যিটো নেকি পৰৱৰ্তী যুগত লিপিবদ্ধ আকাৰত পোৱা যায়।

ধর্মশাস্ত্রসমূহেই হৈছে স্মৃতি (ধর্মশাস্ত্রন্তু ৱৈ স্মৃতিঃ)। ধর্মই হৈছে স্মৃতিশাস্ত্রসমূহৰ মূল বিষয়। শ্রুতি, স্মৃতি, সদাচাৰ আদিবোৰেই হৈছে ধর্মৰ উপাদান। আচাৰ, ব্যৱহাৰ তথা প্রায়শ্চিত্তই হৈছে স্মৃতিৰ পৰম্পৰাগত আলোচনাৰ বিষয়। বর্ণ, বর্ণাশ্রমধর্ম, ষোড়শ সংস্কাৰ আদি বিষসয়সমূহ 'আচাৰ'ৰ অন্তর্গত। বিবাদ, মোকর্দমা আদি বিষয়বোৰ 'ৱাৱহাৰ'ৰ বর্ণনীয় বিষয়। আনহাতে শাস্ত্রৰ অপপ্রয়োগৰ ফলত হোৱা পাপৰ পৰিত্রাণেই হৈছে 'প্রায়শ্চিত্ত'।

স্মৃতিশাস্ত্রসমূহৰ ভিতৰত কেইখনমান প্রমুখ স্মৃতিশাস্ত্র হৈছে— মনুস্মৃতি, যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি, নাৰদস্মৃতি, বিষ্ণুস্মৃতি, পৰাশৰস্মৃতি, বৃহস্পতিস্মৃতি, কাত্যায়নস্মৃতি, গৌতমস্মৃতি ইত্যাদি। মনুস্মৃতিৰ পিছতেই এখন উল্লেখযোগ্য স্মৃতিশাস্ত্র হৈছে যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি। এই স্মৃতিখনৰ ৰচনা কাল হৈছে খৃঃপূঃ ১০০ৰ পৰা খ্রীষ্টাব্দ ৩০০ লৈ। মনুস্মৃতিৰ প্রায়বোৰ বিষয়েই ইয়াত কম পৰিসৰত যাজ্ঞৱল্ক্যই আলোচনা কৰিছে। অনুষ্টুপ্ ছন্দত ছন্দোবদ্ধ এই স্মৃতিখনত তিনিটা অধ্যায় আছে।

এই অধ্যায়টোত আপোনালোকে যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ এটি সাধাৰণ পৰিচয় লাভ কৰিব। এই স্মৃতিৰ বিষয়বস্তুত ৰচনাকাল, সংস্কৰণ, টীকাকাৰ আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.৩ যাজ্ঞৱল্ক্য

বৈদিক ঋষিসকলৰ ভিতৰত আচার্য্য যাজ্ঞৱল্ক্য অন্যতম। তেওঁক শুক্লযর্জুবেদৰ প্রৱক্তা বুলি কোৱা হৈছে। ছান্দোগ্য তথা বৃহদাৰণ্যক (২.৪.৪.৫) উপনিষদত, শতপথব্রাহ্মণত, মহাভাৰতৰ শান্তিপর্বত (৩১২) বিষ্ণুপুৰাণ, ভাগৱত পুৰাণ তথা অন্যান্য গ্রন্থত যাজ্ঞৱল্ক্যৰ নাম পোৱা যায়। যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ আচাৰ-অধ্যায়ৰ উপোদ্ঘাত প্রকৰণত কোৱা হৈছে যে— মিথিলা নিবাসী যোগিবৰ যাজ্ঞৱল্ক্যই মুনিসকলক উপদেশ দিয়াৰ আগতে পুৰাণশাস্ত্রৰ ধর্মহেতুত্ব বর্ণনা কৰিছে। সামশ্রৱস তথা অন্যান্য ঋষিসকলৰ অনুৰোধ ক্রমে তেওঁ বর্ণাশ্রমধর্মৰ বিষয়ে উপদেশ দিছে—

'যোগীশ্বৱং যাজ্ঞৱল্ক্যং সংপূজ্য মুনয়ো২ব্রুৱন্।
ৱর্ণাশ্রমেতৰাণাং নো ব্রূহি ধর্মানশেষতঃ ।। ১।।
মিথিলাস্থঃ স যোগীন্দ্রঃ ক্ষণং ধ্যাত্ৱাব্রৱীন্ মুনীন্।
যস্মিন্দেশে মৃগঃ কৃষ্ণস্তস্মিন্ধর্মান্ নিৱোধত'।। ২।।

বৃহদাৰণ্যক উপনিষদতো এই সামশ্রৱস মুনিক দেখিবলৈ পোৱা যায়, যাক যাজ্ঞৱল্ক্যই একসহস্র গৰু লৈ যাবলৈ আদেশ দিছিল। তাতেই দর্শিত হৈছে গার্গী আৰু যাজ্ঞৱল্ক্যৰ প্রশ্নোত্তৰ পর্ব। যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ বহু ঠাইত ঋষিসকলৰ সৈতে যাজ্ঞৱল্ক্যৰ সম্ভাষণ দৃষ্ট হয়। মিথিলা নগৰীতে আছিল তেওঁ শিক্ষা প্রচাৰ কেন্দ্র। ৰজা জনক আছিল তেওঁৰ প্রধান শিষ্য। বৃহদাৰণ্যক উপনিষদৰ চতুর্থ ব্রাহ্মণৰ পঞ্চম অধ্যায়ৰ পত্নী মৈত্রেয়ীৰ প্রতি তেওঁৰ অমূল্য উপদেশাৱলীয়ে উপনিষদখনক বিশ্ববন্দিত কৰি তুলিছে। যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ অন্তিম অধ্যায়তো উপনিষদৰ ঋষি যাজ্ঞৱল্ক্যৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তাত কোৱা হৈছে যে আদিত্যৰ উপাসনা কৰি যাজ্ঞৱল্ক্য ঋষিয়ে বৃহদাৰণ্যক উপনিষদ লাভ কৰে আৰু তেওঁ যোগশাস্ত্রৰো ৰচয়তি—

'জ্ঞেয়ং চাৰণ্যকমহং যদাদিত্যাদবাপ্তৱান্।
য়োগশাস্ত্রং চ মৎপ্রোক্তং জ্ঞেয়ং যোগমভীপ্সতা।।' (৩.১১০)

প্রাচীন সমালোচকসকলৰ মতে উপনিষদ্‌খ্যাত ঋষি যাজ্ঞৱল্ক্যই 'যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতা'ৰ ৰচয়িতা। তেওঁ একেধাৰে যোগিবৰ, ব্রহ্মজ্ঞানী, ৰাষ্ট্রনীতি তথা সমাজনীতিৰ প্রৱক্তা, তথা ধর্মোপদেষ্টা। যাজ্ঞবল্ক্যসংহিতাৰ প্রধান টীকা 'মিতাক্ষৰা'ত আচার্য্য বিজ্ঞানেশ্বৰে এনেদৰে কৈছে— যাজ্ঞৱল্ক্যশিষ্যঃ কশ্চিৎ প্রশ্নোত্তৰৰূপং যাজ্ঞৱল্ক্যমুনিপ্রণীতং ধর্মশাস্ত্রং সংক্ষিপ্য কথয়ামাস যথা মনুপ্রণীতং ভৃগুঃ।' (আচাৰাধ্যায়, ১) অর্থাৎ মনুৰচিত আদি মনুসংহিতাখন যেনেদৰে তেওঁৰ শিষ্য ভৃগুৰ দ্বাৰা সংকলিত হৈ বর্তমান ৰূপ ধাৰণ কৰিছে, তেনেকৈ যাজ্ঞৱল্ক্য বিৰচিত প্রশ্ন তথা উত্তৰ সম্বলিত আদি যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাও পৰৱর্তী কালত তেওঁৰ কোনো শিষ্যৰ দ্বাৰা সংকলিত হৈ বর্তমানৰ ৰূপ লাভ কৰিছে। এই গ্রন্থখনৰ প্রাচীন টীকাকাৰসকল তথা নিবন্ধকাৰসকলে বহু ঠাইত 'বৃদ্ধযাজ্ঞৱল্ক্য' অথবা বৃহদ্‌যাজ্ঞৱল্ক্য নামৰ স্মৃতিকাৰৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ পৰা অনুমান হয় যে, বর্তমান উপলব্ধ যাজ্ঞৱল্ক্য সংহিতাৰ পূর্বে আন কোনো প্রাচীন সংস্কৰণ এই সংহিতাৰ আছিল।

কিছুমান সমালোচক, বিশেষকৈ 'ধর্মশাস্ত্র ইতিহাস' গ্রন্থৰ প্রণেতা মহামহোপাধ্যায় ড° পাণ্ডুৰঙ্গ বামন কাণে (P. V. Kane) এ শুক্লযজুর্বেদীয় যাজ্ঞৱল্ক্য আৰু স্মৃতিকাৰ যাজ্ঞৱল্ক্যক একেজন বুলি স্বীকাৰ নকৰে। যদিও যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাখন বাজসনেয়ীশাখাৰ লগত জড়িত, তথাপিও দুয়োখন গ্রন্থৰে ভাষাৰ পার্থক্য আছে। তাৰোপৰি কাণেৰ মতে যাজ্ঞৱল্ক্যৰ সময় খ্রীষ্টাব্দ নৱম শতিকাৰ পূর্বৰ।

যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ উপৰিও যাজ্ঞৱল্ক্যৰ নামত আৰু তিনিখন স্মৃতি পোৱা যায়— বৃদ্ধযাজ্ঞৱল্ক্য, যোগযাজ্ঞৱল্ক্য আৰু বৃহদ্‌যাজ্ঞৱল্ক্য।

৮.৩.১ মনু আৰু যাজ্ঞৱল্ক্য

আচার্য্য যাজ্ঞৱল্ক্যই তেওঁৰ গ্রন্থৰ আৰম্ভণিতে ধর্মশাস্ত্র প্রযোজকৰূপে নিজৰ সৈতে ২০জন শাস্ত্রকাৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। এই ২০জন ধর্মশাস্ত্রকাৰ হৈছে— মনু, অত্রি, বিষ্ণু, হাৰিত, যাজ্ঞৱল্ক্য, উশনস, অংগিৰা, যম, আপস্তম্ব, সংমৱর্ত্ত, কাত্যায়ন, বৃহস্পতি, পৰাশৰ, ব্যাস, শঙ্খ, লিখিত, দক্ষ, গৌতম, শতাতপ আৰু বশিষ্ঠ—

'মন্বত্রিৰিষ্ণুহাৰীত যাজ্ঞৱল্ক্যোশনো২ঙ্গিৰাঃ।
যমাপস্তম্বসংৱর্ত্তাঃ কাত্যায়নবৃহস্পতী।।
পৰাশৰব্যাসশঙ্খলিখিতা দক্ষগৌতমৌ।
শাতাতপো বসিষ্ঠশ্চ ধর্মশাস্ত্র প্রয়োজকাঃ।।' (১.৪-৫)

আচার্য্য মনু সর্বাগ্রে উল্লেখিত হোৱা কাৰণে যাজ্ঞৱল্ক্য মনুৰ পৰৱর্তী বুলি বহুতে ক'ব খোজে। যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ বহুস্থানত দেখা যায় যে, মনুৰে কোৱা বিষয়সমূহকে সুসংবদ্ধভাৰে ইয়াত উপস্থাপন কৰা হৈছে। কোনো ক্ষেত্রত তিনিটা শ্লোকত

উল্লেখ কৰা মনুৰ বক্তব্যক যাজ্ঞৱল্ক্যই এটা মাত্ৰ শ্লোকতে সমাৱেশ কৰিছে। যাজ্ঞৱল্ক্যই প্ৰায় এহেজাৰ শ্লোকতে মনুৰ বিশাল বক্তব্যক প্ৰকাশ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। অথচ যাজ্ঞৱল্ক্যই মনুৰ বক্তব্যৰ এটা বিষয়ো বাদ দিয়া নাই। নতুবা অযথা কথাৰো পুনৰুক্তি কৰা নাই। সেয়েহে বহুতেই ক'ব খোজে যে যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতা মনুসংহিতাৰে সংক্ষিপ্ত সাৰ। আনহাতে দুই এটা নতুন বিষয়ো, যিটো মনুসংহিতাত নাই, যাজ্ঞৱল্ক্যই উল্লেখ কৰিছে। যেনে— বিনায়ক শান্তি আৰু গৃহ্যশান্তি বিষয়ে কোনো আলোচনা মনুসংহিতাত নাই। কিন্তু যাজ্ঞৱল্ক্যই এই বিষয়ে বিস্তাৰিত আলোচনা কৰিছে। তাৰোপৰি দিব্যপ্ৰমাণ সম্বন্ধে মনু খুবেই সংক্ষিপ্ত (কেবল অগ্নি আৰু জল দিব্য প্ৰমাণ হিচাপে লৈছে), কিন্তু যাজ্ঞৱল্ক্যই পাঁচটা দিব্য প্ৰমাণৰ (তুলা, অগ্নি, জল, বিষ আৰু কোষ) উল্লেখ কৰিছে। মনুসংহিতাত নোপোৱা আন এটা বিষয় হৈছে শৰীৰতত্ত্ব তথা ঔষধ, যিটো যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাত পোৱা যায়। আনহাতে বিশ্ব সৃষ্টিৰ বিষয়ে মনুৱে বহুখিনি কথা কৈছে যদিও যাজ্ঞৱল্ক্যই কোনো কথাই কোৱা নাই। বিচাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ নিয়মবোৰো মনুসংহিতাত অসম্পূৰ্ণ।

৮.৩.২ কেটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু যাজ্ঞৱল্ক্য

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ এখন সংকলন গ্ৰন্থ, যাৰ আনুমানিক ৰচনা কাল খ্ৰীঃপূঃ চতুৰ্থ শতিকা। আচাৰ্য্য কৌটিল্যই তেওঁৰগ্ৰন্থত বহুকেইজন আচাৰ্য্যৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, যেনে— ভাৰদ্বাজ, বিশলোক্ষ, পৰাশৰ, কাত্যায়ন, কিঞ্জল্ক, পিশুন পিশুনপুত্ৰ, ঘোটকমুখ, দীৰ্ঘচাৰায়ণ, কৌণপদন্ত, বাতব্যাধি তথা বাহুদন্তিপুত্ৰ। ইয়াৰোপৰি মানৱ, বাৰ্হস্পত্য, ঔশনস, পাৰাশৰ, আম্ভীয় এই পাঁচটা সম্প্ৰদায়ৰ মতও উল্লেখ কৰা নাই। ইয়াৰ দ্বাৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে অৰ্থশাস্ত্ৰ যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ পূৰ্ববৰ্তী। অৰ্থশাস্ত্ৰত বৰ্ণিত বিবাদস্থান বা ব্যৱহাৰ পদবোৰ, কণ্টক শোধনত উল্লেখিত অপৰাধসমূহ তথা তাৰ দণ্ড ইত্যাদি বহুবিষয়ত কৌটিল্য আৰু যাজ্ঞৱল্ক্যৰ সাদৃশ্য আছে।

৮.৪ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি

স্মৃতি গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি অন্যতম। স্মৃতিসমূহক প্ৰায়ক্ষেত্ৰতে সংহিতা নামেৰেও জনা যায়। বেদকেন্দ্ৰিক জীৱন ধাৰণাতে ভাৰতবৰ্ষ অভ্যস্ত আছিল। বেদ অনুসৰি জীৱন ধাৰাৰ উৎস হৈছে বেদাৰ্থস্মৰণ। যিবোৰ গ্ৰন্থত বৈদিক আচাৰ-ব্যৱহাৰ স্মৰণ কৰি লিপিবদ্ধ কৰা হৈছে, তাকেই কোৱা হয় স্মৃতিশাস্ত্ৰ।

ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিত যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ স্থান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। বিশেষকৈ ভাৰতীয় আইন ব্যৱস্থাৰ উৎসৰূপে তথা প্ৰাচীন ভাৰতৰ সমাজনীতিৰ গৱেষণাৰ আকৰৰূপে এই গ্ৰন্থখন বিশেষভাৱে আদৰণীয়। এই কথা সৰ্বমান্য যে স্মৃতিসমূহৰ ভিতৰত মনুসংহিতা অগ্ৰগণ্য।

আচার্য্য যাজ্ঞৱল্ক্যই তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰাৰম্ভতে যি কুৰিজন স্মৃতিকাৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে, তেওঁলোকৰ মাজত আচার্য্য মনুৰ নাম সর্বাগ্রে উল্লেখ কৰিছে। আচার্য্য বৃহস্পতিয়ে কৈছে— বেদার্থ প্রতিপাদন কৰাৰ কাৰণেই মনুসংহিতা এখন প্রামাণিক গ্রন্থ। কিন্তু যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতা হৈছে সুসংবদ্ধ আৰু কম কলেবৰৰ, সেয়েহে এইখন অধিক জনপ্রিয়। সম্পূর্ণ স্মৃতিখন অনুষ্টুপ্ ছন্দত ৰচিত।

কোৱা হৈছে যে ঋষিসকলে মিথিলালৈ গৈ যাজ্ঞৱল্ক্যৰ পৰা বর্ণ, আশ্রম তথা অন্য কথাৰ শিক্ষাৰ বাবে প্রার্থনা কৰিছিল। যাজ্ঞৱল্ক্যই দিয়া শিক্ষাৰ বিষয়সমূহ যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাত সন্নিৱিষ্ট হৈ আছে। যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাত মুঠ ১০০৯টা শ্লোক আছে আৰু গ্রন্থখন তিনিটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্রথম অধ্যায়টোৰ নাম হৈছে আচাৰ অধ্যায় (ইয়াত ৩৬৮টা শ্লোক আছে) দ্বিতীয় অধ্যায়টো হৈছে ব্যৱহাৰ - অধ্যায় (ইয়াত ২০৭টা শ্লোক আছে)। আৰু তৃতীয় অধ্যায়টোৰ নাম হৈছে প্রায়শ্চিত্ত-অধ্যায় (ইয়াত ৩৩৪টা শ্লোক আছে)। তলত তিনিওটা অধ্যায়ত থকা বিষয়বস্তু সংক্ষেপে দিয়া হ'ল—

৮.৪.১ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ বিষয়বস্তু

(ক) আচাৰাধ্যায় ঃ এই অধ্যায়টোত ১৩টা প্রকৰণ আছে।

১) **উপোদ্‌খাত প্রকৰণম্ (Introductory Verses) ঃ** এই প্রকৰণটোত ৯টা শ্লোক আছে। ইয়াত চতুর্দশ বিদ্যা [পুৰাণ, ন্যায়, মীমাংসা, ধর্মশাস্ত্র, বেদাঙ্গ (৬) আৰু বেদ (৪)], ধর্মৰ ২০জন বিশ্লেষক, ধর্মোপাদান, পৰিষদ গঠন আদি বিষয়বোৰ সামৰা হৈছে।

২) **ব্রহ্মচাৰিপ্রকৰণম্ (Life of Celibacy) ঃ** এই প্রকৰণটোত ৪১টা শ্লোক আছে। ইয়াতে গর্ভাধানৰ পৰা বিবাহলৈ সংস্কাৰ, উপনয়ন, ইয়াৰ সময়, ব্রহ্মচাৰীৰ আর্থিক কর্তব্য, অধ্যয়নৰ যোগ্য ব্যক্তি, ব্রহ্মচাৰীৰ বর্জিত পদার্থ তথা কর্ম, বিদ্যার্থী কাল আদি বিষয়বোৰ আলোচিত হৈছে।

৩) **বিবাহ প্রকৰণম্ (Marriage Ceremony) ঃ** ইয়াত ৩৯টা শ্লোক আছে। ইয়াত বিবাহ, বিবাহ যোগ্যা কন্যাৰ পাত্রতা, সপিণ্ড সম্বন্ধৰ সীমা, অন্তর্জাতীয় বিবাহ, আঠ প্রকাৰৰ বিবাহ তথা ইয়াৰ পৰা পোৱা আধ্যাত্মিক লাভ, বিবাহ অভিভাৱক, ক্ষেত্রজ পুত্র, পত্নীৰ বর্তমানৰ বিবাহৰ কাৰণ, পত্নীৰ কর্তব্য আদি বিষয়সমূহ আলোচিত হৈছে।

৪) **বর্ণ জাতি বিবেক প্রকৰণম্ (Class, Caste and Conciousness) ঃ** প্রকৰণ্‌টোত ৭টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোত প্রমুখ তথা গৌণ জাতিৰ বিষয়ে বর্ণনা আছে।

৫) **গৃহস্থধর্মপ্রকৰণম্ (Duties of Married Person) ঃ** ইয়াত ৩২টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণ্‌টোত গৃহস্থকর্তব্য তথা পবিত্র গৃহ্যাগ্নিৰক্ষণ, পঞ্চ সহাহ্নিক যজ্ঞ, অতিথি সৎকাৰ, মধুপর্ক, অগ্রগমনৰ কাৰণ, মার্গ-নিয়ম, চাৰিবর্ণৰ বিশেষ

অধিকাৰ তথা কর্তব্য, সকলোৰে বাবে আচাৰৰ দহ সিদ্ধান্ত, গৃহস্থ-জীৱিকা বৃত্তি, পূত বৈদিক যজ্ঞ আদিৰ বর্ণনা আছে।

৬। **স্নাতক ধর্ম প্রকৰণম্ (Duties of an Initiated Householder)** ঃ ইয়াত ৩৭টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোত স্নাতকৰ কর্তব্য, অনধ্যায় আদি বিষয়সমূহ সামৰা হৈছে।

৭। **ভক্ষ্যাভক্ষ্য প্রকৰণম্ (Eatable and Non-eatable)** ঃ ইয়াত ১৬টা শ্লোক আছে। ভক্ষ্য-অভক্ষ্যৰ নিয়ম, মাংস-প্রয়োগ নিয়ম আদি বিষয়সমূহ ইয়াত সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

৮। **দ্রব্যশুদ্ধি প্রকৰণম্ (Purification of Vessels)** ঃ এই প্রকৰণটোত ১৬টা শ্লোক আছে। কিছুমান বস্তুৰ পবিত্রকৰণ, যেনে- ধাতু তথা বাঁহৰ বাচন আদি ইয়াত বর্ণিত হৈছে।

৯। **দান প্রকৰণম্ (Gift for Pitṛs and Gods)** ঃ ইয়াত ১৯টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোত দান, দানৰ বাবে পাত্র (যোগ্য ব্যক্তি), কোনে দান গ্রহণ কৰিব পাৰে, দান-পুৰস্কাৰ, গোদান, অন্য বস্তুদান, শ্রেষ্ঠদান জ্ঞান আদি বিষয়বোৰ আছে।

১০। **শ্রাদ্ধ প্রকৰণম্ (Oblation to the Manes)** ঃ ইয়াত ৫৪টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোত থকা বিষয়সমূহ হৈছে— শ্রাদ্ধ, ইয়াৰ উচিত সময়, শ্রাদ্ধত নিমন্ত্রিত যোগ্য ব্যক্তি, শ্রাদ্ধৰ অযোগ্য ব্যক্তি, নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণৰ সংখ্যা, শ্রাদ্ধবিধি, শ্রাদ্ধৰ প্রকাৰ— যেনে- পার্বণ, বৃদ্ধি, একোদিষ্ট, সপিণ্ডীকৰণ, শ্রাদ্ধৰ মাংস, শ্রাদ্ধ কৰাৰ পুৰস্কাৰ আদি।

১১। **গণপতিকল্প প্রকৰণম্ (Ordinance of Lord Ganapati)** ঃ ২৪টা শ্লোক এই প্রকৰণটোত আছে। ইয়াৰ বিষয় হৈছে— বিণায়ক অর্থাৎ গণেশৰ পূজা-অর্চনা।

১২। **গ্রহশান্তি প্রকৰণম্ (Peace for Planets)** ঃ ইয়াত ১৪টা শ্লোক আছে। নৱগ্রহৰ শান্তিৰ কাৰণে ক্রিয়া-সংস্কাৰ ইয়াত বর্ণিত হৈছে।

১৩। **ৰাজধর্ম প্রকৰণম্ (Duties of King)** ঃ ইয়াত ৬০টা শ্লোক আছে। ইয়াত বর্ণিত বিষয়সমূহ হৈছে— ৰাজধর্ম, ৰজাৰ গুণ, মন্ত্রী, পুৰোহিত, ৰাজ্যানুশাসন, ৰক্ষাৰ বাবে ৰজাৰ কর্তব্য, ন্যায় শাসন, কৰ তথা ব্যয়, কিছুমান কার্য্যৰ বাবে দিন নির্ণয়, মণ্ডল ৰচনা, চাৰিটা সাধন (সাম, দান, ভেদ, দণ্ড), ষট্‌গুণ (সন্ধি, বিগ্রহ, যান, আসন, সংশ্রয়, দ্বৈধীভাৱ), ভাগ্য তথা মানৱীয় উদ্যোগ, পক্ষপাতৰহিত দণ্ড, জোখ-মাখৰ একক, অর্থদণ্ডৰ শ্রেণী আদি।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্য কোনখন নগৰীৰ বাসিন্দা আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যই তেওঁৰ গ্রন্থত কেইজন স্মৃতিকাৰৰ নাম কৈছে?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্য সংহিতাত মুঠ কিমানটা শ্লোক আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্য স্মৃতিত কিমানটা অধ্যায় আছে আৰু কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ আচাৰ অধ্যায়ত কিমানটা প্রকৰণ আছে?

.....

(খ) ব্যৱহাৰ অধ্যায় ঃ এই অধ্যায়টোত ২৫টা প্রকৰণ আছে।

১) **সাধাৰণ ব্যৱহাৰমাতৃকা প্রকৰণম্ (Laws and Regulations in General) ঃ** ইয়াত ৮টা শ্লোক আছে। 'মাতৃকা' শব্দৰ অর্থ হৈছে মূল বা উৎস। সাধাৰণ ব্যৱহাৰমাতৃকা বুলিলে সাধাৰণতে সকলো বিবাদত যি পদ্ধতি অনুসৰণ কৰা হয়, তাকেই বুজিব লাগিব। ইয়াত উপলব্ধ বিষয়সমূহ হৈছে— ন্যায়ভৱন (ন্যায়লয়ৰ) সদস্য, ন্যায়ধীশ, ব্যৱহাৰ পদৰ পৰিভাষা, কার্যবিধি আদি।

২) **অসাধাৰণ ব্যৱহাৰমাতৃকা প্রকৰণম্ (Exceptional Regulations) ঃ** এই প্রকৰণটোত ২৮টা শ্লোক আছে। বিশেষ বিশেষ বিবাদত প্রযোজ্য হোৱা নিয়মসমূহ এই প্রকৰণটোত সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। ইয়াত আলোচিত বিষয়সমূহ হৈছে— অভিযোগ, উত্তৰ, জামিন, মিছা দল অথবা সাক্ষীৰ ওপৰত অভিযোগ, ধর্মশাস্ত্র তথা অর্থশাস্ত্রৰ বিৰোধ, উপপত্তি, লেখ প্রমাণ, সাক্ষী তথা স্বত্বসাধন, স্বত্ব তথা অধিকাৰ, ন্যায়ালয়ৰ প্রকাৰ, বলপ্রয়োগ, প্রবঞ্চনা, অপ্রাপ্তব্যৱহাৰতা তথা অনিষ্পত্তিৰ অন্য কাৰণ, বস্ত্র প্রাপ্তি, কোষ আদি।

৩) **ঋণাদান প্রকৰণম্ (Laws Relating to Loans) ঃ** এই প্রকৰণটোত ২৮টা শ্লোক আছে। ইয়াত ঋণ, সুদ, সংযুক্ত পৰিয়ালৰ ঋণ, পুত্রই পিতৃৰ অদেয় ঋণ, ঋণ-নিক্ষেপণ আদি বিষয়বোৰ আলোচিত হৈছে।

৪) **উপনিধি প্রকৰণম্ (Laws Relating to Deposits) ঃ** ইয়াত মাত্র ৩টা শ্লোক আছে। তিনি প্রকাৰৰ বন্ধক, প্রতিজ্ঞা আৰু জমাই হৈছে এই প্রকৰণৰ বিষয়বস্তু।

৫) **সাক্ষি প্রকৰণম্ (The Laws of Evidence) ঃ** এই প্রকৰণত ১৬টা শ্লোক আছে। ইয়াত বর্ণিত বিষয়সমূহ হৈছে— সাক্ষী, সাক্ষীৰ পাত্রতা-অপাত্রতা,

শপথগ্রহণ, মিথ্যাসাক্ষীৰ দণ্ড আদি।

৬) **লেখ্য প্রকৰণম্ (Laws Relating to Written Document)** ঃ এই প্রকৰণটোত ১১টা শ্লোক আছে। তিনি প্রকাৰৰ প্রমাণৰ (evedance) ভিতৰত লেখ্য অন্যতম। দান, ঋণাদান আদিৰ ক্ষেত্রত ভৱিষ্যতে বিবাদ নিষ্পত্তিৰ কাৰণে সাক্ষীসহিত অথবা সাক্ষীৰহিত লেখ্যপত্র ৰচনা কৰা হয়। এই প্রকৰণটোত লেখ্যপত্রৰ নিয়মসমূহ কোৱা হৈছে।

৭) **দিব্য প্রকৰণম্ (Divine Tests)** ঃ ইয়াত ১৯টা শ্লোক আছে। লিখিত, ভুক্তি আৰু সাক্ষী— এই তিনিটা হৈছে মানুষপ্রমাণ। আনহাতে দৈবিক প্রমাণ হিচাপে তুলা (ordeal balance), অগ্নি (ordeal of fire), উদক (ordeal of water), বিষ (ordeal of poison) তথা কোশ (মন্ত্রপূত জলপান)। এই দিব্য প্রমাণৰ প্রয়োগৰ নিয়ম এই প্রকৰণটোত পোৱা যায়।

৮) **দায়ভাগ প্রকৰণম্ (Divisions of Property, Among Heirs)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৩৬টা শ্লোক আছে। 'দায়' মানে হৈছে পিতৃ সম্পত্তি আৰু 'ভাগ' মানে হৈছে উত্তৰাধিকাৰীসকলৰ মাজত বিভাজন। এই দায়ৰ বিভাজনৰ সময়, স্ত্রীধন, পিতৃৰ মৃত্যুৰ পিছত বিভাগ, বিভাগ নকৰিবলগীয়া সম্পত্তি, পিতা-পুত্রৰ সংযুক্ত স্বামিত্ব, ১২ প্রকাৰৰ পুত্র, শূদ্রৰ অনৌৰস পুত্র, পুত্রহীন পিতাৰ বাবে উত্তৰাধিকাৰ, পুনর্মিলন, ব্যাবর্তন, স্ত্রীধনত পতিৰ অধিকাৰ আদি বিষয়সমূহ এই প্রকৰণটোত সমাৱেশ হৈছে।

৯) **সীমাবিবাদ প্রকৰণম্ (Laws Relating to Disputes About Boundaries)** ঃ ইয়াত ৯টা শ্লোক আছে। সীমা সংক্রান্তীয় বিবাদসমূহ এই প্রকৰণটোত আলোচিত হৈছে।

১০) **স্বামী পালবিবাদ প্রকৰণম্ (Laws Relating to Disputes Amongst the Keepers)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৯টা শ্লোক আছে। ইয়াত ক্ষেত্রস্বামী তথা পশুৰ পালিকৰ বিবাদ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে।

১১) **অস্বামিবিক্রয় প্রকৰণম্ (Laws Relating to Sale of Articles)** ঃ ইয়াত ৭টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোত স্বামীত্ব অবিহনে কোনো বস্তু বিক্রী কৰিলে প্রদান কৰা দণ্ডসমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

১২) **দত্তা প্রদানিক প্রকৰণম্ (Laws Relating to Gift and its Acceptance)** ঃ এই প্রকৰণটোত ২টা শ্লোক আছে। দানৰ প্রমাণহীনতাৰ বিষয়ে ইয়াত আলোচিত হৈছে।

১৩) **ক্রীতানুশয় প্রকৰণম্ (Laws Relating to Returning a Thing Purchased to the Seller)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৫টা শ্লোক আছে। বস্তু এটা কিনাৰ পিছত কৰা অনুতাপেই হৈছে ক্রীড়ানুশয়। এই সম্বন্ধে যি বিবাদ হয়,

সেই বিষয়ে ইয়াত বর্ণনা আছে।

১৪) **অভ্যুপেত্যাশুশ্রূষা প্রকৰণম্ (Laws Relating to Breach of Contract)** ঃ ইয়াত ৩টা শ্লোক আছে। আজ্ঞা অনুসৰি কাম নকৰিলে তাক অভ্যুপেত্য অশুশ্রূষা বুলি কোৱা হয়। ভৃত্যতাসম্বন্ধীয় প্রতিজ্ঞা ভঙ্গ হোৱাৰ বিবাদ ইয়াত পোৱা যায়।

১৫) **সংবিদ্যতিক্রম প্রকৰণম্ (Laws Relating to the Breach of Established Usage)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৮টা শ্লোক আছে। নিজ নিজ কর্ম পালনত হোৱা ব্যতিক্রমক সংবিদ্ ব্যতিক্রম বুলি কোৱা যায়। পৰ্পৰা বিৰোধত হোৱা বিবাদৰ বিষয়ে এই প্রকৰণত বর্ণনা আছে।

১৬) **বেতনাদান প্রকৰণম্ (Laws Relating to Non-Payment of Wages)ঃ** এই প্রকৰণটোত ৬টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটো প্রাপ্য মজুৰী নিদিয়াৰ ফলত হ'ব পৰা বিবাদৰ বিষয়ে বর্ণনা আছে।

১৭) **দ্যূতসমাহবয় প্রকৰণম্ (Laws Relating to Gambling and Betting with Living Creatures)** ঃ ইয়াত ৫টা শ্লোক আছে। জুৱা তথা পুৰস্কাৰ যুদ্ধ (পক্ষী যুঁজ আদি) বিষয়ক বিবাদ সম্বলিত এই প্রকৰণ।

১৮) **বাক্পাৰুষ্য প্রকৰণম্ (Laws Relating to the use of Abusive Words and Defamation)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৮টা শ্লোক আছে। দেশ, জাতি, কুলৰ প্রতি অকথ্য ভাষাৰে প্রয়োগ কৰা বাক্য (গালি)ক বাক্পাৰুষ্য বোলে। এই সংক্রান্তীয় বিবাদ এই প্রকৰণটোত বর্ণিত হৈছে।

১৯) **দণ্ডপাৰুষ্য প্রকৰণম্ (Laws Relating to Assault and Violence)** ঃ এই প্রকৰণটোত ১৮টা শ্লোক আছে। হাত, ভৰি, অস্ত্র তথা ভস্মেৰে কাৰোবাক শাৰীৰিকভাৱে আঘাত কৰাকে দণ্ডপাৰুষ্য বুলি কোৱা হয়। এই সম্বন্ধে হোৱা বিবাদ এই প্রকৰণটোত বর্ণিত হৈ আছে।

২০) **সাহস প্রকৰণম্ (Laws Relating to Robbery)** ঃ ২৪টা শ্লোক এই প্রকৰণটোত আছে। বলপূর্বক কৰা কামেই হৈছে 'সাহস'। এই সম্বন্ধে যিবোৰ বিবাদ হয়, সেইবোৰেই এই প্রকৰণটোৰ আলোচ্য বিষয়।

২১) **বিক্রীয়া সম্প্রদান প্রকৰণম্ (Laws Relating to Non-Delivery of Arricles Sold)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৫টা শ্লোক আছে. মূল্য লোৱাৰ পিছত কিনা বস্তুটো ক্রেতাক বিক্রেতাই নিদিলে যি বিবাদৰ উৎপত্তি হয়, সেয়াই হৈছে বিক্রীয় অসম্প্রদান। এই প্রকৰণটোত এই বিধিসমূহ বর্ণিত হৈছে।

২২) **সম্ভূয়সমুত্থান প্রকৰণম্ (Laws Relating to Joint-Stock Companies)** ঃ ইয়াত ৭টা শ্লোক আছে। বহুকেইজনে মিলিতভাৱে কোনো এটা লাভজনক ব্যৱসায় কৰা কর্মটোক সম্ভূয়সমুত্থান বুলি কোৱা হয়। লাভৰ

সমানুপাতিক বিভাজন জড়িত হৈ থকা বাবে, এইটো এটা বিবাদৰ বিষয়। এই বিষয়টো এই প্রকৰণত আলোচিত হৈছে।

২৩) **স্তেয় প্রকৰণম্ (Laws relating to Theft)** ঃ এই প্রকৰণটোত ১৭টা শ্লোক আছে. জনসাধাৰণৰ অসাক্ষাতে গোপনবাৰে কোনো বস্তু অপহৰণক স্তেয় অর্থাৎ চৌৰকার্য্য বুলি কোৱা হয়। এই বিষয়ে এই প্রকৰণটোত বর্ণনা আছে।

২৪) **স্ত্রীসংগ্রহণ প্রকৰণম্ (Laws Relating to Adultery and Seduction)** ঃ ইয়াত ১২টা শ্লোক আছে। পৰস্ত্রীহৰণ তথা বলপূর্বক সতীত্ব নষ্ট কৰা আদি বিষয়সমূহ এই প্রকৰণটোৰ বিচার্য্য বিষয়।

২৫) **প্রকীর্ণক প্রকৰণম্ (Miscellancous Rules)** ঃ এই প্রকৰণটোত ১৩টা শ্লোক আছে। ৰজাৰ আজ্ঞাৰ উলঙঘন, ৰজাৰ আজ্ঞাৰ অপালন, পাখণ্ডী, নৈগম, শ্রেণী, গণ আদিৰ ধর্ম ব্যভিচাৰ, পিতা-পুত্রৰ বিবাদ, প্রায়শ্চিত্যৰ ব্যতিক্রম, জীৱিকাৰ নিয়ম আদি বিষয়বোৰ এই প্রকৰণৰ বিষয়বস্তু।

(গ) **প্রায়শ্চিত্য-অধ্যায়** ঃ এই অধ্যায়টোত ৫টা প্রকৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। সেইবোৰ হৈছে—

১) **অশৌচ প্রকৰণম্ (Regulations about Asauce or Smrurity)** ঃ এই প্রকৰণটোত ৩৪টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটো আলোচনা কৰা বিষয়সমূহ হৈছে— মৃতদেহ জ্বলোৱা তথা পুতিথোৱা (buried) নিয়ম, মৃত ব্যক্তিলৈ জলতর্পণ, যাৰ প্রতি শোক প্রকাশ তথা জলতর্পণ কৰা হোৱা নাই, কিছু ব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত পৰিবেদন্ অবধি, শোক প্রকাশ কৰাৰ নিয়ম, জন্মৰ অশৌচ, জন্ম-মৰণত তৎক্ষণাত পবিত্রকৰণৰ উদাহৰণ, সময়, অগ্নি, ক্রিয়া-সংস্কাৰ, পংক আদি পবিত্রীকৰণৰ সাধন আদি।

২) **অপদ্ধর্ম প্রকৰণম্ (Procedure Alloweble in Times of Exigency or Calamity)** ঃ এই কৰণটোত ১০টা শ্লোক আছে। আপদ অর্থাৎ বিপদ কালত আচাৰ তথা জীৱিকা বৃত্তিৰ বিষয়ে, ইয়াত বর্ণনা আছে। বিপদ কালত ব্রাহ্মণাদি বর্ণৰ নির্দ্ধাৰিত বৃত্তিবো পৰিৱর্তন হ'ব পাৰে।

৩) **বানপ্রস্থধর্ম প্রকৰণম্ (Regulations Relating to Vanaprastha or the Third Stage of Life)** ঃ ইয়াত ১১টা শ্লোক আছে। বানপ্রস্থ কালত পালন কৰিবলগীয়া নিয়মসমূহ ইয়াত বর্ণনা কৰা হৈছে।

৪) **যতিধর্ম প্রকৰণম্ (Duties of a Yati or one who has renounced the World)** ঃ ইয়াত ১০৫টা শ্লোক আছে। এই প্রকৰণটোক অধ্যাত্ম প্রকৰণ বুলিও জনা যায়। এই প্রকৰণটোত যতি (পৰিব্রাজকধর্ম) নিয়ম, আত্মাৰ শৰীৰত অন্তবর্তীত্ব, ভ্রূণৰ ভিন্নস্তৰ, শৰীৰত অস্থি সংখ্যা, যকৃত-প্লীহা আদি শৰীৰৰ অংগ, ধমনী তথা ৰক্ত স্নায়ুৰ সংখ্যা, আত্মবিচাৰ, মোক্ষমার্গত সঙ্গীত প্রয়োগ, অপবিত্র

পৰিৱেশত পূত আত্মাৰ জন্ম, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পশু তথা পদাৰ্থৰ যোণিত পাপীসকলৰ জন্ম, যোগীৰ অমৰত্বৰ কাৰণ, সত্ব-ৰজ-তমৰ কাৰণে তিনি প্ৰকাৰৰ কাৰ্য্য, আত্মজ্ঞানৰ সাধন, মোক্ষ তথা স্বৰ্গ মাৰ্গ আদি বিষয়সমূহ আলোচিত হৈছে।

৫) **প্ৰায়শ্চিত্ত প্ৰকৰণম্ (Regulations about Penance, Especially that for Brahmanicide) ঃ** ১২৯টা শ্লোক এই প্ৰকৰণটোত আছে। এই প্ৰকৰণটোত বৰ্ণিত বিষয়সমূহ হৈছে— পাপীৰ ভোগৰ বাবে ৰোগ-ব্যাধি, প্ৰায়শ্চিত্ত প্ৰয়োজন, ২১ প্ৰকাৰৰ নৰকৰ নাম (যেনে— তামিস্ৰ, লোহশঙ্কু, মহানিৰয়, শাল্মলী, ৰৌৰৱ, কুডমল, পূতিমৃত্তিকা, কালসূত্ৰ, সংঘাত, লোহিতদ, সবিষ, সংপ্ৰপাতন, মহানৰক, কাকোল, সঞ্জীৱন, মহাপথ, অৱীচি, অন্ধতামিস্ৰ, কুম্ভীপাক, অসিপত্ৰবল আৰু তাপন), পঞ্চমহাপাতক তথা সেইবোৰৰ সমান অন্য কাৰ্য্য, উপপাতক, ব্ৰহ্ম হত্যা মনুষ্য হত্যাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত, সুৰাপান-মানৱীয় তথা ক্ষন্তব্য পাপ আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পশু হত্যাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত, সময়-স্থান-অৱস্থা তথা সমৰ্থতা অনুসৰি অধিক আৰু কম শুদ্ধি, নিয়ম অমান্য কৰাৰ নিষ্কাসন, গুপ্ত শুদ্ধি, দহ প্ৰকাৰৰ যম তথা নিয়ম, সান্তপন, মহাসান্তপন, তপ্তকৃচ্ছ্ৰ, পৰাক, চান্দ্ৰায়ণ তথা অন্য অশুদ্ধি আদি বিষয়সমূহ।

৮.৪.২ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনাকাল

আধুনি সমালোচকসকলৰ মতে বৈদিক যাজ্ঞৱল্ক্য, যোগশাস্ত্ৰকাৰ যাজ্ঞৱল্ক্য তথা স্মৃতিশাস্ত্ৰকাৰ যাজ্ঞৱল্ক্য যে অভিন্ন ব্যক্তি এই সম্বন্ধে কোনো স্পষ্ট প্ৰমাণ নাই। সেয়েহে বহু সমালোচকে স্মৃতিকাৰ যাজ্ঞৱল্ক্যক পৃথক হিচাপে বিবেচনা কৰিছে। আধুনিক সমালোচকসকলৰ মতে যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি ৰচনা কৰাৰ সময়ত ইতিমধ্যে মনুসংহিতাই চাৰিওফালে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছল। আৰু যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিত যাজ্ঞৱল্ক্যই মনুৰ দ্বাৰা প্ৰোক্ত বক্তব্যকেই সুবিন্যস্তভাৱে পৰিৱেশনৰ চেষ্টা কৰিছে। মনুস্মৃতিৰ ৰচনাকাল হ'ল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০ৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ ১০০ শতিকাৰ ভিতৰত। আনহাতে সমালোচকসকলে যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনাকাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টাব্দ তৃতীয় শতিকাৰ ভিতৰত ধৰিছে।

৮.৪.৩ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ সংকলন

যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ তিনিটা সংস্কৰণ অতি প্ৰসিদ্ধ। ১) মুম্বাইৰ নিৰ্ণয় সাগৰ প্ৰেছৰ পৰা প্ৰকাশিত বিজ্ঞানেশ্বৰ ৰচিত 'মিতাক্ষৰা' টীকাৰ সৈতে ১০১০টা শ্লোক যুক্ত সংস্কৰণ। (১৯৪৯ চনত প্ৰকাশিত)। ২) তিৰুবনান্তপুৰম্ (ত্ৰিবান্দ্ৰম)ৰ পৰা বিশ্বৰূপ ৰচিত

'বালক্রীড়াটীকা'ৰ সৈতে প্রকাশিত ১০০৩ টা শ্লোকযুক্ত সংকলন। ৩) পুনে নগৰীস্থিত আনন্দাশ্রমৰ প্রকাশিত 'অপৰার্ক টীকা'ৰ সৈতে ১০০৬টা শ্লোকযুক্ত সংকলন।

৮.৪.৪ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ টীকা

যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ওপৰত লিখা প্রসিদ্ধ টীকাকাৰ হৈছে—

১) **বিশ্বৰূপ (৮০০ খ্রীঃ - ৮৫০ খ্রীঃ) ঃ** যাজ্ঞৱল্যস্মৃতিৰ প্রাচীন টীকাকাৰ হৈছে বিশ্বৰূপ। এওঁ ৰচিত টীকাটোৰ নাম হৈছে 'বালক্রীড়া'। আন এজন টীকাকাৰ বিজ্ঞানেশ্বৰে এওঁৰ শ্রদ্ধা সহকাৰে স্মৰণ কৰিছে। ত্রিৱান্দ্রমৰ পৰা প্রকাশিত এই ব্যাখ্যাটো অতি বিস্তৃত। পৰৱর্তী কালৰ স্মৃতিকাৰ চণ্ডেশ্বৰ, বাচস্পতি মিশ্র আদিয়ে এওঁৰ উদ্ধৰণ দিছে।

২) **বিজ্ঞানেশ্বৰ (১০৭০ - ১১০০ খ্রীঃ) ঃ** যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ওপৰত লিখা বহু সমাদৃত টীকাটো হৈছে বিজ্ঞানেশ্বৰৰ দ্বাৰা ৰচিত 'ঋজুমিতাক্ষৰা' যাক সংক্ষেপতে 'মিতাক্ষৰা' বুলি কোৱা হয়। এই ব্যাখ্যাটো অতি স্পষ্ট, সৰল তথা সাৰগর্ভ। বিষয়বোৰক স্পষ্ট কৰিবলৈ এই টীকাটোত বিবিধ স্মৃতি, পুৰাণ আদিৰ উদ্ধৰণ দিয়া হৈছে। বিজ্ঞানেশ্বৰে দিয়া নিজৰ পৰিচয় অনুসাৰে তেওঁ ভাৰদ্বাজ গোত্রীয় ভট্ট পদ্মনাভৰ পুত্র তথা উত্তমাৎম যতিৰ শিষ্য আছিল। তেওঁ স্বয়ং পৰমহংস-পৰিব্রাজকাচার্য্য আছিল। এওঁ চালুক্যবংশীয় বিক্রমাদিত্য (১০৭৬-১১১৪ খ্রীঃ)ৰ ৰাজ আশ্রিত আছিল। (শ্রীভাৰদ্বাজ পদ্মনাভ ভট্টোপাধ্যায়াৎমজস্য শ্রীমৎপৰমহংসপৰিব্রাজক-বিজ্ঞানেশ্বৰভট্টাৰকস্য কৃতৌ ঋজুমিতাক্ষৰায়ং...।) 'মিতাক্ষৰ' টীকাৰ ওপৰত বালম্ভট্টৰচিত 'বালম্ভটী' টীকা সমগ্র ভাৰততে জনপ্রিয় হোৱা এটি টীকা।

৩) **অপৰার্ক (১১২৫ খ্রীঃ) ঃ** ১১২৫ খ্রীষ্টাব্দত জন্মগ্রহণ কৰা অপৰাদিত্য বা আচার্য্য অপৰার্কই যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতাৰ ওপৰত 'অপৰার্ক যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিনিৱন্ধ' নামৰ এটি অতিবিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এই ব্যাখ্যা পুনাস্থিত আনন্দাশ্রম গ্রন্থাৱলীৰ পৰা প্রকাশিত হৈছে।

৪) **শূলপাণি (১৩৭৫ খ্রীঃ) ঃ** বংগদেশীয় শূলপাণিয়ে লিখা 'যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি'ৰ ওপৰত এটি ব্যাখ্যা পোৱা যায়, যাক 'দীপকলিকা' নামে জনা যায়। এই ব্যাখ্যা অত্যন্ত সংক্ষিপ্ত তথা প্রামাণিক।

৫) **মিত্র মিশ্র (১৭৫০ খ্রীঃ) ঃ** মিত্রমিশ্রই ৰচনা কৰা ব্যাখ্যাটোৰ নাম হৈছে 'বীৰমিত্রোদয়'। এই ব্যাখ্যাটো অতি বিস্তৃত।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ব্যৱহাৰ-অধ্যায়ত কিমানটা প্রকৰণ আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ 'মাতৃকা' শব্দটোৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ লেখ্য প্রকৰণত কি বিষয়ৰ কথা আছে?

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ প্রায়শ্চিত্ত অধ্যায়ত কেইটা প্রকৰণ আছে?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ বিজ্ঞানেশ্বৰে টীকাটোৰ নাম কি?

.....



৮.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- প্রাচীন ভাৰতীয় স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- যাজ্ঞৱল্ক্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ বিষয়বস্তুৰ লগত চিনাকি হ'ব পাৰিলে।
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনা কাল সম্পর্কে জানিব পাৰিলে।
- যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতি টীকাকাৰসকলৰ লগত চিনাকি হ'ব পাৰিলে।



৮.৬ অধিক জানিবলৈ

১) বসু (ন্যায়তীর্থ), সুমিতা, (১৪০৭ সাল), *যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতা,* ব্যৱহাৰ-অধ্যায়, কোলকাতা ঃ সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ।

২) ঝা, (ড°) শশিনাথ (সম্পাদিত), (২০০২), *যাজ্ঞৱল্ক্যসংহিতা,* ব্যৱহাৰ-অধ্যায়, দিল্লী ঃ ভাৰতীয় বিদ্যা প্রকাশন।

৩) Panda, (Dr.) R. K. (ed.), (2011). *Yajnavalkya-Samhita,* Delhi : Bharatiya Kala Prakashan.

৪) কাণে, (ড°) পাণ্ডুৰংগ বামন, (১৯৬৩), *ধর্মশাস্ত্র কা ইতিহাস* (হিন্দী), প্রথম ভাগ, লক্ষ্ণৌ ঃ উত্তৰ প্রদেশ হিন্দী সংস্থান।



৮.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মিথিলা নগৰীৰ।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ২০ জন।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১০০৯ টা।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৩ টা, আচাৰ, ব্যৱহাৰ আৰু প্রায়শ্চিত্ত।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৩ টা।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ২৫ টা।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উৎস।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ লিখিত প্রমাণৰ কথা।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৫ টা।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মিতাক্ষৰা।



৮.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ

প্রশ্ন ১ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ শ্লোকবোৰ কি ছন্দত ৰচনা কৰা হৈছে?

প্রশ্ন ২ ঃ ব্যৱহাৰ অধ্যায়ত কিমানটা শ্লোক আছে?

প্রশ্ন ৩ ঃ স্নাতকধর্ম প্রকৰণৰ বিষয়বস্তু কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ৰচনা কাল কি?

প্রশ্ন ৫ ঃ বিশ্বৰূপে লিখা টীকাটোৰ নাম কি?

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ

প্রশ্ন ১ ঃ মনু আৰু যাজ্ঞৱল্ক্যৰ মাজত সাদৃশ্য কি?

প্রশ্ন ২ ঃ আচাৰ অধ্যায়ৰ উপোদ্‌ঘাত প্রকৰণত কি বোৰ কথা আছে?

প্রশ্ন ৩ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যৰ ৰচনা কাল কি?

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ

প্রশ্ন ১ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ আচাৰ অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তু আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ ব্যৱহাৰ অধ্যায়ৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ যাজ্ঞৱল্ক্যস্মৃতিৰ টীকাৰ বিষয়ে সংক্ষেপে লিখক।

*** ***** ***